।। सुस्वागतम् ।।

प्रस्तोता –
श्री सत्यव्रतपाण्डेयः
प्राध्यापकः
महर्षि पाणिनि संस्कृत एवं वैदिकविश्वविद्यालय

॥ श्री गणेशाय नमः॥

अर्थसङ्ग्रहः

मङ्गलाचरणम्

वासुदेवं रमाकान्तं नत्त्वा लौगाक्षिभास्करः ।
कुरुते जैमिनिनये प्रवेशायार्थसङ्ग्रहम् ॥१॥

(२) तन्त्रारम्भकसूत्रावतरणम्

अथ परमकारुणिको भगवान् जैमिनिर्धर्मविवेकाय द्वादशलक्षणीं प्रणिनाय (प्रणिनीय)।

तत्रादौ धर्मजिज्ञासां सूत्रयामास 'अथातो धर्मजिज्ञासे'ति (जै. सू.१.१.१)।

अत्राथ शब्दो वेदाध्ययनानन्तर्यवचनः। अतः शब्दो हि वेदाध्ययनस्य दृष्टार्थत्वं ब्रूते ।।२।।

(३) धर्मविचारशास्त्रस्यावश्यकता

‘स्वाध्यायोऽध्येतव्यः’ (श. प. ब्रा.११.५.७.२) इत्यध्ययनविधौ तदध्ययनस्यार्थज्ञानरूपदृष्टार्थकत्वेन व्यवस्थापनात्।

तथाच वेदाध्ययनानन्तरं यतोऽर्थज्ञानरूपदृष्टार्थकं तदध्ययनमतो हेतोर्धर्मस्य वेदार्थस्य जिज्ञासाकर्तव्येतिशेषः ।

जिज्ञासापदस्य विचारे लक्षणा अतो धर्मविचारशास्त्रमिदमारम्भणीयमिति शास्त्रारम्भसूत्रार्थः।।३।।

(४) धर्मलक्षणप्रश्नः

अथ को धर्मः , किं तस्य लक्षणमिति चेदुच्यते – यागादिरेव धर्मः ।

तल्लक्षणं वेदप्रतिपाद्यः प्रयोजनवदर्थो धर्म इति ।

प्रयोजनेऽतिव्याप्तिवारणाय प्रयोजनवदिति ।

भोजनादावतिव्याप्तिवारणाय वेदप्रतिपाद्य इति ।

अनर्थफलकत्त्वादनर्थभूते श्येनादावतिव्याप्तिवारणायार्थ इति ।।४।।

(५) वेदस्य धर्मप्रतिपादकत्वम्

न च 'चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म' (जै. सू.१.१.२)इति सौत्रतल्लक्षणविरोधः , चोदनापदस्य विधिरूपवेदैकादेशपरत्वादिति वाच्यम् ।

तत्रापि चोदनाशब्दस्य वेदमात्रपरत्वात् ।

वेदस्य सर्वस्य धर्मतात्पर्यवत्त्वेन धर्मप्रतिपादकत्वात् ॥५॥

(६) यजेतेत्यत्रास्त्यंशद्वयम्

स च यागादिर्यजेत स्वर्गकाम इत्यादिवाक्येन स्वर्गमुद्दिश्य पुरुषं प्रति विधीयते ।

तथाहि । यजेतेत्यत्रास्त्यंशद्वयं यजिधातुः प्रत्ययश्च ।

प्रत्ययेऽप्यस्त्यंशद्वयमाख्यातत्वं लिङ्त्वं च ।

तत्राख्यातत्वन्दशलकारसाधारणं लिङ्त्वं पुनर्लिङ्मात्रे ॥६॥

(७) भावनाविचारः

उभाभ्यामप्यंशाभ्यां भावनैवोच्यते । भावना नाम भवितुर्भवनानुकूलो भावयितुर्व्यापारविशेषः।

सा द्विधा । शाब्दीभावना आर्थीभावना चेति ।।७।।

(८) शाब्दीभावना

तत्र पुरुषप्रवृत्यनुकूलो भावयितुर्व्यापारविशेषः शाब्दीभावना।
सा च लिङ्गंशेनोच्यते। लिङ्श्रवणेऽयं माम्प्रवर्तयति
मत्प्रवृत्यनुकूलव्यापारवानयमिति नियमेन प्रतीतेः।
यद्यस्माच्छब्दान्नियमतः प्रतीयते तत्तस्य वाच्यम्। यथा
गामानायेत्यस्मिन्वाक्ये गोशब्दस्य गोत्वम्॥८॥

(९) शाब्द्या लौकिकवैदिकभेदौ

स च व्यापारविशेषो लौकिकवाक्ये
पुरुषनिष्ठोऽभिप्रायविशेषः।
वैदिकवाक्ये तु पुरुषाभावाल्लिङ्गादिशब्दनिष्ठ एव।
अत एवशाब्दीभावनेति व्यवह्रियते।।९।।

(१०) शब्दभावनाया अंशत्रयम्

सा च भावानांशत्रयमपेक्षते । साध्यं साधनमितिकर्तव्यताञ्च। किम्भावयेत् केन भावयेत् कथं भावयेत् इति । तत्र साध्याकाङ्क्षायां वक्ष्यमाणांशत्रयोपेता आर्थीभावना साध्यत्वेनान्वेति । एकप्रत्ययगम्यत्वेन समानाभिधानश्रुतेः । संख्यादीनामेकप्रत्ययज्ञात्वेऽ प्ययोग्यत्वान्नसाध्यत्वेनान्वयः। साधनाकाङ्क्षायां लिङ्गादिज्ञानं करणत्वेनान्वेति । तस्य च करणत्वं न भावनोत्पादकत्वेन, तत्पूर्वमपि तस्याः शब्दे सत्वात् । किन्तु भावनाज्ञापकत्वेन, शब्दभावनाभाव्यनिर्वर्तकत्वेन वा । इतिकर्तव्यताकाङ्क्षायामर्थवादज्ञाप्यप्राशस्त्यमितिकर्तव्यतात्वेनान्वेति ।।१०।।

(११) आर्थीभावनालक्षणम्

प्रयोजनेच्छाजनितक्रियाविषयव्यापार आर्थीभावना । सा चाख्यातत्वांशेनोच्यते । आख्यातसामान्यस्य व्यापारवाचित्वात् ।।११।।

(१२) आर्थीभावनाया अंशत्रम्

साप्यंशत्रयमपेक्षते साध्यं साधनमितिकर्तव्यताञ्च । किम्भावयेत् केन भावयेत् कथं भावयेत् इति । तत्र साध्याकाङ्क्षायां स्वर्गादिफलं साध्यत्वेनान्वेति । साधनाकाङ्क्षायां यागादिः करणत्वेनान्वेति । इतिकर्तव्यताकाङ्क्षायां प्रयाजाद्यङ्गजातमितिकर्तव्यतात्वेनान्वेति ।।१२।।